

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanítómestereink

Szabó T. Attila:

Anyanyelvünk épsége*

A múltkoriban egy ismerősöm jóindulatúan figyelmeztetett, hogy ne ártsam magam túlságosan bele olyan hiábavaló dologba, mint amilyen a nyelvművelés ügye. Az embereket igazán egyáltalában nem érdekli „az ügy”, és így, ha egyébként akármilyen érdekes vagy értékes fejtegetésekbe bocsátkozom is, csak untatom a hallgatóságot vagy az olvasókat. A figyelmeztetést persze sokkal óvatosabban, finomabban fogalmazta meg, mondanivalóinak veleje azonban ez volt. Figyelmeztető, intő szavait annál inkább komolyan kellett volna vennem, mert mikor maga a nyelvművelést hiábavalónak és unalmasnak mondotta, nem mindennapi, igen tiszteletre méltó nevekre hivatkozott.

Hogy – amint látható – mégis nem fogadtam meg az intésben rejlő jó tanácsot, vagy legalábbis nem olyan mértékben fogadtam meg, mint azt egy épeszű embertől elvárhatni, annak első és legfontosabb oka az, hogy ez az intés nem tartalmazott semmi újságot számomra. A közfelfogás szerint valóban alig lehet unalmasabb, magára nézve is untatóbb jelenséget elképzelni, mint az olyan embert, aki a gondtalan, nyegle csevegekkel kellemes alkalmait, a természetben való gyönyörködés kínáló szepségeit és ki tudja még mi minden élvezetet, örömet elszalasztva, az előtte fekvő újságban, folyóiratban vagy könyvben lévő, figyelemre nem méltó nyelvi éktelenségeken bosszankodik.

Az elmondottak után igazán furcsa dolog és következtetlenség e jobb belátás ellenére az anyanyelv épségének kérdéséről szólanom. Ha az „unalmas” értékjelzőre és a népszerűtlenség elnyerésére pályázom, akkor sem választhatam volna alkalmasabb, célravezetőbb utat, mint hogy az előadásom címében szereplő kérdésben újra meg újra elemeire szétbontva, vagy – mint most teszem – nagy általánosságban összefogva kifejtsem nézetem. De annyian mennek el gondtalanul, sőt gondolatlanul a nyelvi vétségek és a nyelvhelyesség kérdései mellett, annyi könnyelműség és felületesség tapasztalható a nyelvet beszélők, sőt a nyelvből élők: írók, újságírók, tudományművelők körében, hogy kötelesség e kérdésben újra meg újra nyilatkozni. Természetesen nemcsak egyéni okok, e kérdés fontosságának személyes tudata késztet gondolataim kifejtésére, hanem az a hagyományos szokás is, hogy a vándorgyűléseken és népszerűsítő előadásokon újra meg újra szóvá szokták tenni a nyelvművelés ügyét.

Hogy nem túlzok, mikor nyelvi felületességről és könnyelműségről beszélek, arra nézve elég megemlítenem, hogy a múltkoriban egyik nagy irodalmi folyóiratunk szerkesztőjétől hallottam, hogy a nyelvművelés ellen akar írni. E jobb ügyhöz illő „jámbor szándék” nagyon megdöbbenett és nagyon meggondolkoztatott. E nyilatkozatban az volt döbbenetes, hogy mikor a nyelvművelés kérdéseinek felszínre kerülésével végre-végre a nyelvi lelkiismeret hangját hallhattuk, és a nyugtalankodó nyelvi öntudat ébredésének biztató jeleit üdvözölhattük, az írók és az értelmiséghez tartozók véleménye szerint – úgy látszik – nincs szükség semmilyen, nyelvünk épségére ügyelő mozgalomra. Pedig igazán behunyt szemmel és alvó lelkiismerettel kell járnia annak, aki a jelenlegi nyelvi helyzettel megelégszik, és nem törekszik arra, hogy az anyanyelv fáján éktelenkedő sok-sok vadhajtást lemessen, és az anyanyelv földjében buján tenyésző dudvát kigyómlálja.

Különbözik aki a nyelv épségére ügyelők meggyőződéséből, anyanyelvük iránt érzett féltő szeretetből fakadó mozgalma ellen emel szót, valószínűleg nem tudja, hogy mi is e mozgalom lényege. Mit akar a mai és mit akart egyáltalában a mindenkori nyelvművelő mozgalom? Lényegében semmi egyebet, mint hogy felébressze a nyelvi lelkiismeretet kábult álmából, és mindenkit az anyanyelv öntudatos használá-

* Huszonöt évvel ezelőtt hunyt el Szabó T. Attila (1906. jan. 12. – 1987. márc. 3.), a kiváló kolozsvári nyelvész, művelődéstörténész. Az évforduló alkalmából közöljük ma is tanulságos írásának részleteit. (Anyanyelvünk életéből. Kriterion, Kolozsvár, 1970. 19–26.)

tának szükségességére serkentsen. Van-e ebben valami kárhozható való? Alig hiszem! A nyelv épségének kérdése minden időben érthetően fontos volt. Mikor például a XVIII. század folyamán úgy látszott, hogy a latin és a német nyelv uralma elaltatta a magyarság nyelvi lelkiismeretét, a század végén és a XIX. század elején a nyelvújítók lelkes tábora az idegen szavakkal és kifejezésekkel terhelt, nehézkes nyelv felfrissítésével, újrasarjaztatásával hajlékony, szép, könnyed, tiszta és kifejező nyelvhasználat kialakítására törekedett. Csak kemény harc árán sikerült a nyelvújítóknak elérniük azt, hogy a gondolat méltó kifejező eszközévé tegyék az évszázados gondozatlanságban elszíntelenedett, idegenszerűségekkel elégtelenedett nyelvet. Mikor aztán a múlt század végén e mozgalom értelmetlen túlzásai fenyegetni kezdték nyelvünket, a nyelvet féltő ortológusok tábora kíméletlen harcot kezdett a mozgalom túlzó nyelvújítói ellen. Nos! A mai nyelvemelő mozgalom sem akar más célt szolgálni, mint azt, hogy a nemzeti műveltség egyik legfontosabb életmegnyilvánulásában, az anyanyelv használatában mindenkit ugyanarra a komolyságra vegyen rá, mint amelyet például egy mesterember munkájában, egy banktisztviselő számadásában, egy mérnök építkezési munkájában, egy lelkipásztor gyülekezete gondozásában és egy tanító gyermeknevelésében magától értehető magatartásnak, elengedhetetlen követelménynek tart mindenki. Egy mesterségére, üzleti hírnevére valamit is tartó iparos szerszáma tisztán csillogva veri vissza a napfényt, amikor a mester használni akarja; hogyne kellene tehát ragyognia a tisztaságtól annak a nyelvnek, amelyet mindennapi beszédünkben vagy írói foglalkozásunk közben drága eszközként magunk használunk?!

Jóllehet nem hiszem, hogy a nyelvemelés előbb körvonalazott célkitűzéseiben valaki is találna kivétlivel, e célkitűzés gyakorlati megvalósítási módjai azok, amelyek ellen annyian és annyira tiltakoznak. Ezek az általános elvek senkit nem látszanak sérteni, de mikor ezeket a mindennapi beszélő és író nyelvére kezdjük alkalmazni, elmaradhatatlan a tiltakozás – a helytelenül értelmezett emberi és írói szabadság nevében. Pedig az előbbi általános elveknek csak akkor van értékük, ha őket adott esetekre alkalmazzuk. Ha például többször megfigyeljük, hogy napilapjainkban és a mindennapi beszédben a „magyarság több fiatal erői”-ről, a „sok néma kövek”-ről, a „legtöbb lakók”-ról meg hasonlókról kezdenek írni és beszélni, hibáztatni kell e jelenséget, mert az így író és beszélő nyelvünk egyik alapvető sajátosságát hagyja figyelmen kívül. A magyarban ugyanis a többet jelentő számnévi jelző (*több, sok, minden, néhány, kettő* stb.) után maga a jelzett szó egyes számban áll. Ugyanúgy, ha azt tapasztaljuk, hogy „ez egy nemes tett”, „ez egy jó üzlet”, „ez egy jó könyv” és hasonló szerkezeteket használnak unos-untalan, lehetetlen ezt a jelenséget nem hibáztatunk. Az *egy* számnév ilyen, határozatlan névelőként való használata idegenszerűség.

Nyelvrendszerünk alapjait megtámadó két ilyen jelenségből és a hozzájuk csatlakozó számos hasonlóbb viszont csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nyelvünket az idegen nyelvi sajátságok hatása veszélyezteti. A nyelv figyelője, mint valami őrszervezet feje, az itt-ott jelentkező idegenszerűségek és betörni készülő nyelvi előőrsek fel-feltűnézéséből már előre látja a fenyegető veszedelmet. Mikor tehát egyenként, külön-külön olyan semmisségnek látszó jelenségeket hibáztat a nyelvemelő, tulajdonképpen apró részleteiben mutat be egy általánosan megfigyelhető bajt. [...]

Általában a nyelvemelő mozgalom legkiótlóbb, sőt szinte egyedüli céljának az idegen szavak elleni küzdelmet szokták tartani. Pedig – mint az elmondottakból is láthatni – az ezek ellen való harc a nyelvemelő csatározásoknak csak egyik, bár kétségtelenül jelentős részlete. Éppen ezért jó ezzel a kérdéssel is szembenézni. A múltkoriban valaki kérlelhetetlenül vitatta, hogy az *aktív* szót nem lehet jó magyar szóval helyettesíteni. A vitakozó a bizonygatásban odáig ment, hogy azt mondotta, mikor az *aktív* szót használja, mindig érzi e latin eredetű szóban az *ago* ige 'cselekszik' jelentését. A vitakozónak nyilvánvalóan nem volt igaza, mikor így beszélt. Egy szó használatakor kisebb gondunk is nagyobb annál, mint hogy a szó eredeti jelentésére gondoljunk. Lehet egy ember cselekvő, tevékeny, tette kész, munkás, dolgos, eleven, mozgékony vagy serény, mindez anélkül, hogy minősítésére az *aktív* szót kellene használnom. Ha nyitott szemmel, józanul nézzük a dolgokat, beláthatjuk, hogy mikor ezekben az esetekben az *aktív* szót mellőztem, nemcsak kilenc magyar szó életét biztosíthattam, de a kilenc rokon értelmű szóban rejlő értékes árnyalati különbségekkel pontosabban jelezhettem egy ember tevékenykedésének fokát, sőt a hozzátapadó hangulati értéket is. Kosztolányi Dezső, az új magyar nyelvemelés művészi tollú vezéregyénisége egy nyelvemelő kötet elé írt „Használati utasítás”-ban mondja, hogy az idegen szó mellett rendszerint több magyar szó van, amely a fogalom finomabb, közelebbi árnyalatait fejezi ki. [...] Lehet-e szegénynek, tehát kölcsönre szorulónak nevezni azt a nyelvet, amely egyetlen idegen szó helyett több mint hatvan eleven, érzékletes szót tud alkalmazni? Amint látjuk, a mi állítólagos szegénységünk mögött voltaképpen igen-igen nagy gazdagság rejtőzködik. Csak kutatni, az anyanyelv iránti szeretettől megszállottan keresni kell e csodálatos kincseshánya gyöngyszemeit.

Azt hisszük, hogy az idegen szó többet mond, mint saját anyanyelvünk nem egy szava. Ezért rendre háttérbe szorítjuk, mind kevesebbszer és kevesebbszer alkalmazzuk nyelvünk szavait. Pedig nem volna erre semmi szükség, hisz nyelvünk van olyan gazdag és van olyan kifejező, hogy az újabban nyelvünkbe került idegen szavak közül csak nagyon-nagyon kevésre volna igazán szükségünk. Kosztolányi Dezső egyik nagyszerű vitáirátában olvastam ezeket a vallomásszerű sorokat: Az idegen szökből „egyre többet elhanyagottam... az útféltre. Lassanként, egy lelkiismeretvizsgálat során kicséréltem szökincsemet, hosszú évek alatt megteremtettem a magam egyéni-magyar szótárát. Ezt akárki megteheti, aki érdemesnek véli. Rájöttem, hogy e korlátozással inkább gazdagodtam. Amit elvesztettem a vámon, visszanyertem a réven. Rájöttem arra is, hogy a nyelvtisztításnak van határa: a mindenkori lehetőség és az ízlés, de a nyelvpisztításnak nincs határa: az végtelen, mint a pongyolaság és az ízléstelenség. Most pedig hitté izmosodott bennem az a meggyőződés, hogy a *nyelvtisztaság a belső arány és szépség parancsa...*” (Nyugat 1933. I. 513–4.)

Mint Kosztolányi e vallomásából is látható, a nyelvművelés, azaz elsősorban önmagunk és csak azután mások nyelvének féltő ügyelése büntudattal és bűnbánattal kezdődik. Amíg valaki maga nem látja be, hogy a nyelvi tisztátalanság tengerében fuldokol, amíg komolyan meg nem győződik arról, hogy az anyanyelv tisztasága és épsége éppen olyan fontos, sőt a művelt emberre nézve még fontosabb kérdés, mint a testi tisztaság dolga, addig az anyanyelv tisztaságához való tántoríthatatlan ragaszkodásról beszélünk alig lehet. Ha azonban e belátás úrrá lesz rajtunk, keresni fogjuk azokat a pontokat, ahol egyes esetekben a nyelv épségére és tisztaságára vonatkozó általános elveket érvényesítenünk kell. Az ilyen ember számára a nyelvművelő munka nem hiábavaló és nem unalmas dolog. A nyelvművelés csak a konok, önmaguk nyelvével megelégedett lelkek számára unalmas, kellemetlen és kényelmetlen. A nyelvművelés a mindennapi élet és a mindenkori irodalom nyelvének állandó ellenőrzése útján szüntelenül és ismételten figyelmeztet arra, hogy saját beszédünket és írásunkat szigorú önellenőrzés alatt kell tartanunk. Amíg ennek elvégzését nem érezzük elengedhetetlenül fontos dolognak, a nyelvművelés hatása kevés eredménnyel és csekély kilátással kecsegtető törekvés marad, „szörszálhasogató nyelvészek” bakafántoskodó mozgalmának tetszik. Emberileg, lélektanilag érthető egy ilyenféle mozgalom lekicsinylése, semmibevevése, hiszen sokkal könnyebb, kényelmesebb dolog gondolkodás és magunk ellenőrzése nélkül beszélünk, mint gondolkodásunk és magunk állandó ügyelése révén tiszta és szép magyarságra törekednünk. Aki azonban belátta azt, hogy a nyelv épségének és tisztaságának ügye a nemzeti művelődésnek milyen fontos kérdése, az nem tehet mást, mint hogy a meg nem értést és lekicsinylést semmibe véve, önmaga nyelvének fokozatos, gondos tisztogatása közben harcol egy mindannyiunknál több és nagyobb dolog, minden nép legdrágább kincse, az anyanyelv tisztasága, épsége és szépsége érdekében. Éppen ezért nem tehetek mást most magam sem, mint hogy az egyesületi hagyományok útját járva újra felidézem az anyanyelv épségének ügyét. Különben is a nyelvtudomány művelőjének mindig halaszthatatlan feladatákné kell szeme előtt tartania azt, hogy a tudományos munka legfontosabb kifejezőeszközének, az anyanyelvnek esiszólása és művelése érdekében a nyelvi szabadság és lustaság ellen küzdelmet folytasson. E küzdelem hadakozóit nem az okvetetlenkedő hibakeresés szándéka, nem a szörszálhasogató kicsinyeskedés indulata vezérli, hanem az anyanyelv szeretete és az a halvány remény, hogy e harc az anyanyelv gondosabb és tisztább használatára ösztönöz minden komolyan gondolkozó magyart.

(1937)

A bátyai iskolaszéki jegyzőkönyvek honismereti tanulságai

Az 1868-as Eötvös-féle népiskolai törvény értelmében létrejövő iskolaszékek feladata az volt, hogy közvetlenül irányítsák és felügyeljék a népiskolákat, közvetítsék és végrehajtsák a magasabb szervektől érkezett utasításokat, s ezeknek beszámoljanak tapasztalataikról. XIX. századi „tatik-tetik”-es fiskális-magyarsággal megszövegezett jegyzőkönyveik azonban egy bő évszázad után meglepő néprajzi tanulságokkal is szolgálnak. A bátyai római katolikus elemi népiskola iskolaszéke 1869-ben jött létre. Egyházi elnöke a plébános, világi elnöke és jegyzője a községi jegyző, gondnoka és pénztárosa két helyi gazda. Tizennégy rendes tagja között ott találjuk a községi bírót, az adószedőt, a kántortanítót és az egyházi képviselőtestület gazdáját. Póttagként pedig szerepelnek a közbirtokosság tagjai, gróf Vigyázó

Sándor, Ujváry Gyula, Antoni József is. A testület összetétele tehát reprezentálta a község teljes társadalmi szerkezetét. A falusi iskolaszékeknek nem volt könnyű dolguk. Amikor ugyanis végre kellett határozni a népiskolai törvényt, ezzel olyan folyamatot indítottak el, amely szándéka ellenére a paraszti hagyományok felszámolásához vezetett. A népiskolai törvény nemcsak a szóbeli hagyományozásnak vetett fokozatosan véget, hanem átalakította a paraszti családi munkamegosztást, új életmódot, új értékrendet alakított ki. A parasztság pedig ösztönösen és a maga módján tiltakozott az érdekében, de megkérdése nélkül és belegegyezése ellenére megkezdett népboldogító intézkedések ellen. A falusi iskolaszékek így két malomkő között őrlődtek. Egyrészt eleget kellett tenniük az oktatási hatóságoknak, másrészt védeniük kellett a község lakosságát a törvények lélektelen végrehajtásának következményeitől.

Az iskola persze nem ekkor jelent meg a falu életében. Az 1703-as összeírásban már szerepel Sáfár Miska ludimagister (tanító) neve. Berauer iskolatörténete azt írja, hogy Bátyán 1734-ben már volt tanítója a falunak.¹ Az 1748. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint *Molnár János* jegyző és kántor (valószínű, hogy egyben tanító is volt) természetbeli járandóság fejében többek között paprikaföldet is kapott.² Működött itt a XVIII. században – egy gyermek és egy felnőtt csoportból álló – katekizmusi ismerteket terjesztő Hitoktató Társulat is.³ 1762-ig Novák József nótárius a tanítói teendőket is ellátja, s helyettest is tart Csanády Sándor személyében.⁴ (Mindketten kurtanemesek.) Hosszú ideig egy tanító és egy segédtanító működött a községben, Novák János 1844-től 1862-ig. Segédtanítója Kecskeméthy Sándor, majd 1859-től a kurtanemes Kardos János.⁵ Hogy hol állott a régi iskolaépület, nem tudjuk, de 1852-ben megépült a templom melletti kántortanítói lakás két tanteremmel. 1854-ben a község 225 forint évi fizetéssel, 2 hold föld használati jogával és szabad fűtési átalánnyal megszervezte a második tanítói állást is. 1863-tól Németh József⁶ tölti be ezt az állást.⁷ Valószínű, hogy a helybeli közbirtokos nemes Németh család tagja.

A Mária Terézia-féle *Ratio Educationis*ról tudjuk, hogy eredményeket ért el, de tökéletesen nem valósult meg. A bányai XIX. századi egyezségleveleket, inventáriumokat,⁸ testamentumokat, möringleveleket az érdekeltek általában aláírás helyett kereszt rajzolásával hitelesítették. Az a néhány XVII–XVIII. századi vallásos tárgyú könyv pedig, amely máig fennmaradt, valószínűleg a helybeli kurtanemesek olvasmánya lehetett.⁹ Az analfabetizmusnak az volt az oka, hogy az iskolalátogatási kötelezettséget nem vették komolyan, csak nagyon kevesen jártak iskolába, hisz úgy érezték, munkájukhoz nem szükséges az írás-olvasás, az iskolai ismeretek elsajátítása. De nem is álltak rendelkezésre azok a tárgyi és anyagi feltételek, amelyek a 3600 lelkes falu 400 6–15 éves gyermekének iskolai oktatását biztosították volna. (Egy teremben egy tanítóval 200 tanuló!) Az iskola mégis tudott működni, mert a szülők nagy része nem küldte gyermekeit iskolába. A népiskolai törvény előkészítése érdekében folyt az a felmérés, amire a bányai jegyző 1860-ban azt írja, hogy „a bányai iskola két osztálya az összes tanuló befogadására nem alkalmas, a tanév pedig október elsejétől augusztus 15-ig tart.”¹⁰ (Igazából májusban véget ért.)

Az iskolatörvény megvalósítása természetesen anyagi terheket akasztott a falu nyakába. A bányai társadalom történetében ugyanis épp ekkortájt (1865-ben) fejeződött be az 1856-ban elkezdődött úrbéri per, amelyet a felperes közbirtokosság nyert meg. Az alperes falu pedig egy évtizedig nyögte a megváltási és a perköltségeket.¹¹ Ráadásul a vizenyős szűk határ meg a terjeszkedő nagybirtokok (a Vagyá-

¹ *Berauer József*: A kalocsai egyházmegye katolikus népiskoláinak története. Kalocsa, 1896.

² KFL (Kalocsa Főszékesegyházi Levéltár) I. Visitatio Canonica, Bátya, 1748. A később, a XX. században híressé váló bányai fűszerpaprika termelésnek ez az első írásos emléke.

³ *Winkler Pál*: A kalocsai és bácsi érsekség. Kalocsa, 1926. 39.

⁴ *Berauer* i. m.

⁵ KFL Historia domus, Bátya, 1852. Kardos Márton bányai nemesként szerepel a nemesi lajstromban 1829-ben. Valószínűleg gerjenyi származású.

⁶ *Fehér Zoltán*: Bányai nemesek és a nemesi közbirtokosság (Kézirat). A népes nemes Németh család a XVIII. századtól Bátyán él és kiterjedt nemesi és jobbágyi rokoni kapcsolatokkal rendelkezett. Kúriájuk a mai Kiss Ernő utcában állott.

⁷ *Zorn Antal*: Adatok a katolikus népiskolák helyzetéhez a kalocsai érsekség területén 1848-ig. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából V. Kecskemét, 1983. 1723.

⁸ Saját gyűjteményem.

⁹ *Fehér Zoltán*: Urak dolga és passziója. (Írás-olvasás egy parasztfaluban). Forrás 1994/12. 62–80.

¹⁰ *Fehér Zoltán*: Bátya életrajza. Bátya, 1996.

¹¹ *Fehér Zoltán*: A bányai úrbéri per. Eötvös József Tanítóképző Főiskola Tudományos Közlemények 5. Baja, 1991. 107–124.

zó-féle és az egyházi) miatt itt az egy főre jutó földmennyiség alig érte el a 0,7 katasztrális holdat. A lakosságnak mintegy a fele 1-2 holdas családi birtokon gazdálkodott, amiből csak úgy lehetett megélni, ha részesművelést vállaltak, béresnek, summásnak mentek, illetve árutermeléssel, zöldség-kertészkedéssel, kereskedéssel foglalkoztak. A szegénységet fokozták a természeti csapások, a rossz időjárás és az árvizek is. Ilyen körülmények között nyomorgott a falu. Minden munkáskézre szükség lett volna, de az iskolatörvény miatt a „munkabíró” 10-15 éves gyerekeknek iskolába kellett menniük. A vesztes úrbéri per emléke még száz éve múlva is élt. „Nyolcvanezer forintot kellett fizetni vagyonváltásért – mesélte Harangozó Márton családi emlékezet alapján. – Amilyen tudatlan volt a nép, kitalálták, hogy gróf Vigyázó felajánlotta a Tirát nyolcvanezer forintért. Valaki kitalálta »dadod azt te ingyen is!« Nem akartak fizetni, hanem ingyen kérték, mint a többi is. Ő meg nem adta. Bepörötek Vigyázót. Sokáig húzódott a pör. Az előjáráságtól mindig küdték valakit, menjen a király elébe. Ketten avval jöttek haza? »Muszáj fizetni!« Erre azt mondták: »Fölmegyünk a Hétszemélyes Táblához!« Nem ért semmit! Százezer forintot fizettek a perköltségre. Sokáig kellett fizetni, de nem fizetett senki. Makacs meg szegény volt a nép. Meg tudatlan. Sok évig tartott. Egyszer jött egy okosabb bíró, Szarvas Pál. Utánajárt a dolgoknak. Csak ki kell fizetni. Amit kaptak vagyonváltásáért földet, az majdnem mind elment Fajsra. Nem volt miből fizetni a vagyonváltásért, oszt eladta földet a bátyai nép a fajsziaknak. A fajsziaknak könnyebb volt, mer nem volt uraságuk.»¹² (Vigyázó gróf abban az időben bátyai kúriájában lakott, a per nyereségét bankban kamatoztatta, s segítette a helyi iskolaügyet. „Az urbéri per kamataiból jut a szegény gyermekek tankönyveire is” – írja e kor megyei monográfusa, Galgóczi Károly.)

Máshol sem volt jobb a helyzet. 1862-ben Bajnai József szomorú képet fest Kalocsa környékének iskolaügyéről. „Azért nem csoda, hogy Sárközben a pár év előtt örvendeztető virágzásnak indított népiskolák tengenek s konganak. Itt tanuló lenne elég, de nincs tanoda épület célszerű s tág azok befogadására: ott tág tanoda volna, de nincs tanító, mert ott tanoda is, tanító is volna, de nem szeretnek a gyermekek iskolába járni, vagy nem szeretik a gyermekeket iskolába küldeni. Talán nincs községi közügy, mely iránt Sárközben oly kevés részvétellel s érdekeltséggel viseltetnének, mint éppen a gyermekek nevelésére. De szinte talán máshol is így van, és talán éppen ez okból foglalkoztatja ez ügy oly kevésé a sajtót is.»¹³

Már az 1869 októberében tartott első iskolaszéki gyűlésen ismertette az elnök-plébános a felsőbb hatóság utasítását, miszerint a meglévő két iskola után egy harmadikat is létesítenie kell a községnek, mert ha ezt nem teszi, megszüntetik a felekezeti jelleget, s az állam épít új iskolát. A község azonban szegény, mint a templom egere, de katolikus iskolájához ragaszkodik. Ezért aztán elhatározták, ha már képtelenek új iskolát építeni, bérbe vesznek egy megfelelőnek látszó épületet. Először Németh József kántortanító úr nemesi kúriáját szemelik ki, végül a Gottlieb Ignác helybeli zsidó szatócs kezére jutott Gombos-kúriát vásárolták meg.¹⁴ 1872-ben máris jött az újabb utasítás: „Bátya község 400 iskolaköteles gyermekei részére 3 tanító és 3 osztály iskola elégtelen, [a hatóság] felhívja az iskolaszéket, miszerint ha bár az iskolatörvény 100 gyermeket semmi esetre sem engedhet egy iskolába, – a körülmények tekintetbe vételével még legalább is egy osztály és egy tanító állomás felállítására (van szükség).”¹⁵ A negyedik iskola (osztály) létesítés érdekében bérelni kénytelen az iskolaszék Gyurtsék Gábor házhozát. „Gyurtsék Gábor házában haszonbérbe adása iránt megkérdezett, lakházát 80 ft évi haszonbérért általadni hajlandó lévén vele leendő – szerződés kötése a községi előjáráság felkértek.”¹⁶

* * *

1889-ben a főtanfelügyelő szükségesnek látta egy külterületi iskola építését Bátyán. (Beccslésem szerint a két szállás-csoportból [Alsó- és Fölsőszállás] mintegy száz iskolás gyermek járhatott a belterületi két iskolába. A „dobosi” iskolát ugyan külső tankörnek nevezték, valójában az a „falusi” iskolától mintegy 600 méterre állott szintén belterületen.) Az iskolaszék azonban ezt a szándékot ekkor épp úgy elutasította, mint 1923-ban. Lássuk a szakszerű indoklást, amely ma egy település-néprajzi dokumentumnak is felfogható. „A bátyai szállásokon – tekintve azok fekvését – iskola fölállítását célszerűtlennek, a tanügyre hátrányosnak és a gyermekekre nézve veszélyesnek véli, így az iskolaszék azt nem ajánlja. Nem pedig azért, mert a szállások elszórtan fekszenek, az alsószállás legészélső lakház 1 és 1/2 órai távolságban fekszik, a felső szállásaiak legfelső pontján levőktől. Már most, ha a központban lenne is ez az iskola építve, a legtávolabb esőknek 1 órai időre volna szükség az iskolába menésre, a falu

¹² Fehér i. m. (1996)

¹³ Bajnai József: Sárközi árvízkönyv. Kalocsa, 1862.

¹⁴ Jkv. 1869. okt. 25.

¹⁵ Jkv. 1872. jan. 16.

¹⁶ Jkv. 1872. márc. 24.

dobosi részébe pedig a szállások bármely pontjáról be lehet jönni fél óra alatt. – Továbbá a szálláson építendő iskolához való közlekedés, illetve a gyermekeknek az iskolához való járása – a tekervényes és jobbra dülő utak miatt, kivált téli időben, csaknem lehetetlen. Az iskolába járásnak illetően megnehezítése pedig a tanúgynek nem előnyére, de hátrányára lenne. A faluba a szállásokról négy főúton lehet közlekedni, melyek évenként javítottatván – sohasem járhatatlanok. De veszélyel is járhat a gyermekekre nézve havazáskor az útnak járhatatlansága, és a tanyák egymástól távolabb fekvése miatt a táj ridegsége által. A szállási kertek sokhelyt árkokkal körítettek, melyek havazáskor megtelnek – oly időbe egyik tanyáról a másikra csak napok múlva lehet valami kinosan járható utat találni. A faluba bevezető négy főúton pedig minden időben van közlekedés a tanyákról, mert a nép szükségletei fedezése céljából jön be, s viszont a falubeliek takarmányok, fűtőanyagok behozása végett gyakran mennek a tanyákra. Így a szállásokról a faluba vezető utak mindenkor járottak és járhatók. A gyermekek ily módon mehetnek veszély nélkül haza. Így a szállásokon iskola fölállítása céltévesztett dolog lenne, mert minden amellet bizonyít, hogy a szállásiaknak előnyösebb a faluba járni.¹⁷

A következő gyűlésen már ellenjavaslatot terjesztettek be: „Az iskolaszék a szállási iskola felállítása helyett szükségesnek látja a kis gyermekek vallás-erkölcsi és magyar nyelvi tanítása szempontjából egy előkészítő osztályt a még nem iskolaköteles gyermekek számára szervezését”. Más szóval óvodát akarnak létesíteni, de csak akkor, ha ehhez „valamennyi birtokkal bíró birtokos a törvény megszabta adó arányában járulni köteles.”¹⁸ A szövegből meglevenedik a falu és a szállások élő kapcsolata.

34 év múlva (1923-ban), amikor a felsőbb hatóságok újból szorgalmazni kezdik az alsószállási iskola megszervezését, az iskolaszék válaszában már szinte a falukutatók szociográfiai érzékenységgel, okfejtésével válaszolt, és utasította el a tervet. Azt mondják, hogy „a rom. kat. hitközségnek sem ingó, sem ingatlan vagyona nincs, a politikai község is olyan szegény, hogy a községi orvosnak, az adóügyi jegyzőnek, a két segédjegyzőnek [...] a II. tanítónak lakást adni nem képes”, a postahivatalt és a gyógyszerterát sem tudja elhelyezni. „A község lakossága vasszorgalma és munkaszeretete dacára szegény, mivel két nagybirtok van határában: a Gróf Vigyázó Ferencz féle 1300 kat. holdas és a Kalocsai Főkáptalan 740 holdas birtokai. Ezenkívül a fajszi lakosok bátyai birtoka is kitesz 1000 kat. holdat, úgy hogy a község lakosságának egy lélekre 1000 négyszögöl föld esik, ebből megélni, s annyi régi és új közterhet viselni [...] Az alsószállásiak pedig a falu legszegényebbjai. Lakóházaik évenként dőlnek össze, lakói a faluba költöznek, egy-két háztulajdonost kivéve a legszegényebb napszámásokból, zsellérekből valók [...] gyermeküket ruhával és cipővel ellátni nem tudják. Különben is a két szállás iskolaköteles tanulóinak létszáma mindössze 72 fő.”¹⁹

A szállásiak a falu legszegényebbjai, akik az egykori állattartó téli szállásokat (istállókat) foglalták el, s azokból állandó lakást alakítottak ki. Róluk a községi bíró már 1869-ben megemlékezett. „Szarvas Pál iskolaszéki tag szóvátevő téli idő által a szállásokban tartózkodó szegény sorsúakra nézve, s azon észrevételét tevő, miszerint a szállásokon lakók a téli rossz időkben gyermekeiket a távollás miatt nem küldhetik rendesen a törvények szigorú rendelete szerint – mely észrevételre az iskolaszék tagjai által méltányoltatván elhatároztatott, hogy ez ügyben Nagys. Iskola felügyelő úrhoz egy alázatos felirat terjesztessék, mellyben megkérendő lenne ő Nagysága, hogy a rögtöni változások következtében a szállásokra vonatkozólag a törvények szigorát mérsékelni, a bírságok körül addig még a részben is célszerű intézkedések tételhetnek.”²⁰

* * *

Az iskolakötelezettség, vagyis a mindennapi és a vasárnapi iskolába járás, a hiányzás problémája még évtizedekig visszatérő témája volt az iskolaszéki gyűléseknek. A kérdés már az 1869 decemberében tartott gyűlésen újból szóba került. Különösen a nagyobb, 10–12 éves gyereket tartották otthon a szülők, mert munkájukra igényt tartottak. Az iskolaszék azonban, nyilván a gazdákból álló tagság nyomására, igyekezett tolerálni a szülők passzív ellenállását. „Az elnök úr szomorú kifejezésként nyilváníta, hogy az iskolaköteles gyermekek igen gyéren és kevés számmal látogatják a mindennapi iskolát. Különösen azok, akik 10-11-12-ik évben vannak. Nt. Plébános elnök úr november 1-én templomban a szószékről kihirdette az iskola látogatás megkezdését a szülőknek, igen világosan adá elő a Magyar kormány és közoktatási minisztérium által szabta iskola törvényét. Fájdalom. Az eredmény igen csekély

¹⁷ Jkv. 1889. júl. 28. Abban az időben még farkasok is megjelentek telenként a határban. L. Fehér Zoltán: „Ki kell, hogy sorsomat kiáltsam.” Bátya, 2005. 40.

¹⁸ Jkv. 1889. szept. 22.

¹⁹ Jkv. 1923. jan. 17. Az egy főre jutó föld mennyisége, ha a mezőgazdasági művelésre alkalmatlan területeket levonjuk: 0,7 kat. hold. (Az országos átlag alatti.)

²⁰ Uo. 1869. okt. 9.

lett, egy hét eltelte után ismét (figyelmeztette) a szülőket – az eredmény csak is az előbbeni maradt. Bátya község érdemes bírója s az iskolaszék tagja Szarvas Pál polgártársait azon módon, mit a n. t. Plébános elnök figyelmeztette, küldjék gyermekeiket iskolába, s kerüljék a büntetést. Továbbá tanácskozásként alá bocsátván elnök úr »Mily eszközök használtassanak azon szülőkre, a kik gyermekeiket nem küldik az iskolába?« Itt kétféle lett a vélemény, egyik az, hogy azonnal büntetés alá vonassanak a hanyag szülők – másik pedig az: csak azután, ha már a dobosi iskola fel lesz állítva, s így az utóbbit elfogadva, és méltányos mivel a doboson lakó szülők oly messzire mint a jelenlegi iskola áll, nem küldhetik gyermekeiket kivált ily esőzésekben, mint jelenleg vannak.²¹

Hosszú huzavona után az iskolaszék kezdte büntetni a mulasztó gyermekek szüleit. Volt, aki nem tudta megfizetni a büntetést. „Jélo Antal gyermekéért nem bírván a reá rótt 2 frt büntetéspénzt megfizetni, határozatott, hogy az iskolák tisztogatása alkalmával megfelelő napszám munkára fogják kényszeríteni.”²² (1887-ben 40 krajcár a napszám!) Az iskolaszék a fölöttes hatóság és a nép közt öröklődven próbál a főnti javaslat szellemében kompromisszumos megoldást találni, a büntetés felfüggesztését kiterjesztették a szállási gyerekekre is: „határozatott, miszerint az olyan gyermekek, kik az iskolától igen távol vagy szállásokon laknak, ne büntessenek úgy, mint azok sem, kik igen szegények, úgy mint a tehetősebbek, ha meg nem jelenhetnek.”²³ Az iskolaköteles gyermekek, kik Szálláson laknak intézkedés tételéig, hogy addig, míg az időjárás engedi, járjanak be iskolába.²⁴

A hiányzások csökkentése érdekében minden karácsony előtt „szociális juttatásként” rendszeresen ruhasegélyben részesítették a legrászorultabbakat, „indítványozza, hogy [...] 10-12 gyermek részére csizma vásárlás, míg a ruhátlanok részére 60 rőf parket vétele eszközöltessék”.²⁵ A bátyai iskolaszék ekkor is a helyi speciális helyzetre hivatkozva – vagyis, hogy a falu nem gabonatermelő, hanem a jóval intenzívebb munkát igénylő kertészkedéssel foglalkozik – magyarázza meg intézkedéseit. „Tekintettel arra, hogy községünk lakosai egytől egyig mezei, s csaknem kizárólag kerti veteménnyel foglalkozván nagyobb gyermekeiket a szorgos munkaidőben épen nem nélkülözhetik, így a népoktatási törvény 53.§-nak kedvezményét igénybe óhajtja venni a négy éven át iskolába járó 10 évnél idősebb gyermekekre nézve.”²⁶ Vagyis a 10 évnél idősebb tanulók május elején vizsgáznak, a kisebbek június első felében. Az ismétlő iskolások (13–15 évesek) pedig október 1-től június 15-éig vasárnap délelőtt és délután összesen 3 és 7 órában.²⁷ „Határozatott: Mint a hanyag iskolába járó gyermekeket több ízben megintettek és ennek alapján a vagyonosabbak gyermeküket kevés kivétellel rendszeren is járatják, a szegény szülők gyermekeit ellenben a téli zord és sáros időszakban iskolába járásra kényszeríteni nem lehetett, miután köztudomású dolog, hogy egynémelyik oly szánandó helyzetbe van, hogy ruházat hiánya miatt nem csak hogy gyermekeiket iskolába nem járathatják, hanem még a szülők sem képesek e miatt télen által munkát vállalni, ennek folytán nem találta az iskolaszék eddig helyén (valónak) a pénzbeli büntetést megkezdeni, kell ugyan ezért jelen való tanító urak felhivatnak, miszerint az iskolát mulasztó gyermekek neveit hetenkint összeírván, ezt a községi előjárásának további intézkedés végett mutassák be.”²⁸

* * *

1872-ben, amikor felvetődött a negyedik iskola felállítása és a negyedik tanító felfogadása, a plébános, aki jól ismerte híveinek helyzetét, szinte a korábbi századok jobbágyi jeremiádjainak hangján ismertette a falu népének állapotát. (A nép és értelmiségi vezetői a panaszban egymásra találtak.) A beadvány végén azonban engedelmesen megígérte, a minisztérium kívánságainak teljesítését. Így beszélt az iskolaszéki gyűlésen: „Hogy mennyire szívén fekszik az iskolaszéknek a tanköteles gyerekek kiképzése körül saját akarata elleni mulasztás, és hogy mennyire igyekszik a hiányt pótolni, azt megmutatta azáltal, miszerint datzára a lakosság nagyobb részénél mutatkozó nyomornak, datzára hogy már 3 évben legfőbb terményit, t. i. káposztatermését úgy szolván egyetlen jövedelmi forrása – elnem árusíthatta, datzára az 1871-ik évi jégvíz által okozott kár nyomorúságának, s datzára, hogy az uradalom részére az elmúlt 3 évben több mint hatvanezer ft földváltásot kellett a lakoságnak – nagyobbára – végrehajtás úján kifizetni, noha egy krajczárral sem rendelkezett, mind a mellett, habár kölcsön vett

²¹ Uo. 1869. dec. 14. A Dobos nevű falurész 1849 után épült. Első lakója kisdobos volt a szabadságharcban.

²² Jkv. 1886. máj. 30.

²³ Jkv. 1876. dec. 9.

²⁴ Jkv. 1872. dec. 18.

²⁵ Jkv. 1885. okt. 3.

²⁶ Jkv. 1889. ápr. 13.

²⁷ Uo.

²⁸ Jkv. 1872. márc. 24.

pénzzel még is 3000 forintért egy új iskolát és ebben egy tanítói állomást állított, és az eddig 200 forint fizetését 300 fortra emelte.”

A kertészeti áruterheléssel együtt járt a termények eladásának, árusításának szükségessége. A bányaiak már a XVIII. században is dereglyén vagy kocsival szállítva áruikat (káposzta, hagyma, fűszerpaprika) távoli tájakra is eljuttattak. Ebben a tevékenységben sem nélkülözhetőek gyermekeik segítségével. A jegyzőkönyvekben ennek is megtaláljuk az említését. „Bátyán az ismétlődő iskolai tanítás, mióta azt a törvény elrendelte, télen-nyáron mindig tartatják. Tekintettel arra, hogy községünk lakói kerti vetemény terményeit a téli időszakban is kénytelen heti vásárookra és cserére hordani, melynél a nagyobb gyermekeit vagy házőrzésre vagy segédkezésre magával víve igénybe veszi, s így a csaknem egész héten oda járó szülő vasárnapra jövén meg, ekkor küldheti csak gyermekét iskolába. Ezokból csak vasárnapi napon tartatik ismétlődő iskola. Minthogy pedig a távollakó szállásai miatt a téli öt órai tanítást megtartható nem lévén ezen az által segített kezdettől fogva a helyi iskolai hatóságunk, hogy hetenkint télen, nyáron három órai ismétlődő tanítást tartat, melybe még nincs beleértve a hit és erkölcs tanórák. A törvény a téli három óra per 5 órával 65 órát szab, a másik nyári időszaknak vett hat óra per 2 órával 52 órát, mely összesen 117 órára megy. Az általunk hetenként tartani szokott három óra szám 9 hó alatt a vallástani heti fél órával együtt 143 órát tesz. Az így tartott tanítási órák száma, tehát több, mint mennyit a törvény kíván, s így nemcsak a hivatali törvénynek van elégtéve, de a helyi és egyeseknek a viszonyok adta akadályai is elhárítván, az ismétlődő-iskolábai járás megkönnyítetik, és az e tekintetbeni kényszer alkalmazására szükség nincs. Az iskolaszék tehát továbbra is a bevett szokás szerint óhajta tartani az ismétlődő iskolai tanítást.”²⁹

Bizonyos vagyok benne, hogy az iskolaszéki jegyzőkönyvek mindenütt sok-sok népeletre vonatkozó, eddig feltáratlan anyagot tartalmaznak. Érdemes volna azokat ilyen szempontból is vallatásra fogni.

Fehér Zoltán

A Magyar Emlékekért a Világban Egyesület (MEVE) rendezvényei 2012. második negyedévében (az előadások helyszíne: tárgyalás alatt!)

ÁPRILIS

4. (szerda) 18.00 óra: **Magyar irodalmi emlékhelyek (IV.) Örkény István emlékezete.** Irodalmi emlékest az író születésének 100. évfordulóján. Dr. Szörényi László irodalomtörténész, az MTA Irodalomtudományi Intézete igazgatójának előadása, közreműködő művészekkel.

18. (szerda) 18.00 óra: **Híres magyar kollégiumok jeles deákjai (IV.) Az Eötvös-kollégium.** Háziasszony Mátyus Alíz. Vendégeink: Horváth László, Sziijártó István, Bakos István. A képanyagokat készítette és összeállította Péterffy András.

MÁJUS

2. (szerda) 18.00 óra: **A magyarság életetője és ihletője: a Duna (I.) Kultúrtörténeti utazás térben és időben Dévénytől a Vaskapuig, az Árpádoktól-napjainkig. Emlékeink nyomában a forrásvidéktől Esztergomig (I. rész)** Az Egyesület tagságának vetített előadása, meghívott testvéregyesületekkel, közreműködő művészekkel.

16. (szerda) 18. óra: **Határon-túli szervezetek a magyar-magyar kapcsolatépítésben (I.) Bécs környéki magyar emlékek és szervezetek (II.)** Az est keretében emlékezés dr. Juhász Lászlóra. Vendégünk: a bécsi magyar Európa-Club.

30. (szerda) 18 óra: **Határon-túli szervezetek a magyar-magyar kapcsolatépítésben (II.) A „Hídvérő Társulás” – 13 felvidéki és 5 anyaországi település – közös tevékenységeinek bemutatása.** Meghívott díszvendégeink: a Polgármesterek.

JÚNIUS

13. (szerda) 18.00 óra: **Magyar irodalmi emlékhelyek (V.) „Tanár úr kérem”. 125 éve született Karinthy Frigyes.** Dr. Ajkay Alinka a PPKE Btk. tanára, irodalomtörténész előadása.

MEVE, H-1014 Magyarság Háza, Budapest, Szentháromság tér 6. " em. 30. honlap: www.magyaremlkekert.hu

Tel.:(+36-1)201-1982,06-20-476-9718; Fax:(+36-1) 375-1886; email: promeh@hotmail.com

²⁹ Jkv. 1886. okt. 3.